

ZINĀTNISKIE RAKSTI

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTAM – 75

Jānis Stradiņš

LATVIJAS PSR ZA VĒSTURES INSTITŪTA PĀRTAPŠANA PAR LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTU 1988.–1993. gads (laikabiedra liecības un atmiņas)

Mēģināšu pievērsties pietiekami dramatiskam posmam Latvijas vēstures institūta (LVI) attīstības gaitā, pieciem Trešās atmodas un Latvijas neatkarības atjaunošanas gadiem (1988–1993), kad kardināli mainījās institūta pamatkonceptcija un pētījumu virzība, samērā nelielā mērā nomainot institūta kolektīva personālsastāvu. Liktenis man bija lēmis būt šo notikumu aktīvam līdzdalībniekam, darbojoties gan Latvijas Zinātņu akadēmijas vadībā, gan arī Latvijas vēstures institūtā, tādēļ centīšos atsegt dažu atklātībā mazāk zināmu detaļu, balstoties uz paša atmiņām, LZA Prezidija un Latvijas Zinātnieku savienības materiāliem, uz autentiskiem pierakstiem manās vecās dienasgrāmatās. Stāstījums būs subjektīvs, jau iepriekš atvainojos, ka došu vairāku pazīstamu vēsturnieku, institūta vadītāju varbūt neierastus raksturojumus. Bieži būs jāpiemin, cita starpā, arī paša aktivitātes, jo, kā mēdz sacīt, biju “tajos notikumos iekšā”. Neakcentēšu vēstures zinātnes transformācijas saturisko pusi, par ko kolēģi – vēsturnieki no laikabiedru vidus spēs spriest kompetentāk un dziļāk, bet atklāti tiks formālie momenti, arī aizkulises, kas plašākai vēsturnieku saimei varbūt mazāk zināmi.

Par 1936. gadā dibināto Latvijas vēstures institūtu un tā žurnālu ir rakstījuši un runājuši Teodors Zeids,¹ Jānis Graudonis,² Indulis Ronis,³ Andris Caune,⁴ Guntis Zemītis,⁵ bet mūsu stāstījuma kontekstā svarīgi pateikt, ka ar 1946. gada 20. jūnija PSRS Ministru padomes rīkojumu tā turpinājums iekļauts jaundibinātajā Latvijas PSR ZA un darbojies tās sastāvā līdz 1994. gada 1. janvārim, kad pievienots LU kā juridiski neatkarīga institūcija (LU Senāta 1993. gada 29. novembra

lēmums, balstoties uz LVI Domes sēdes 1993. gada 5. novembra ierosinājumu). Tādēļ līdz 1993. gada nogalei LVI darbība ir cieši saistīta ar LZA likteņiem, tātad 47½ gadus institūta darbības formāla noteicēja bija ZA vadība.

Objektīvi vērtējot, Latvijas PSR ZA Vēstures institūts 20. gadsimta 70. un 80. gados bija viens no spēcīgākajiem un atzītākajiem ZA humanitāra profila institūtiem. Pēc perturbācijām pirmajos pēckara gados un pirms Valentīna Šteinberga direktorēšanas intermeco (1970–1981) institūtu vadīja akadēmiķis Aleksandrs Drizulis (1961–1970) un pēc 1981. gada ekonomists Vincents Karaļuns (1981–1988). A. Drizulis bija ne tikai Vēstures institūta vadītājs un veidotājs, bet arī ietekmīga persona Latvijas PSR varas ešelonos – kādu laiku LKP CK sekretārs ideoloģijas jautājumos (1970–1975) un ilgus gadus viens no Latvijas PSR ZA vadītājiem (Sabiedrisko zinātņu nodaļas akadēmiķis sekretārs (1963–1970) un ZA viceprezidents (1975–1988));⁶ faktiski kopš 60. gadiem viņš kūrēja institūtu. Neskarot A. Drizuļa pieejas Latvijas 20. gs. vēsturei, kuras nekad iekšēji neesmu akceptējis, vēlos uzteikt viņa labvēlīgo attieksmi arī pret arheoloģiju un etnogrāfiju, kas ļāva institūtā attīstīt šīs jomas, par spīti Arvīda Pelšes, Augusta Vosa un vairāku LKP CK ierēdņu uzbrukumiem, kā arī viņa cilvēcisko toleranci. Vincents Karaļuns, komunistu pagrīdnieks Ulmaņa laikos, beidzis divus kursus LU Tautsaimniecības un tiesību fakultātē, vēlāk partijas darbinieks Ilūkstes apriņķī, “Padomju Latvijas Komunistu” redaktors, pārnāca par direktoru 1981. gadā no LKP CK Partijas vēstures institūta (kur iepriekš bijis direktora vietnieks). Viņš bija kara invalīds, nesatricināmas konservatīvas pārliecības komunistis, kā cilvēks godīgs, savā ziņā pieskaitāms komunistiem – ideālistiem, taču uzstādījumos dogmatīķis un stagnāts.⁷ Līdz ar V. Karaļuna iecelšanu par direktora vietnieku zinātniskajā darbā 1981. gadā kļuva vēstures zinātņu kandidāts Indulis Ronis, kas vēlāk izvirzījās par institūta direktoru (1988–1996).

Institūta darbinieki jau komunistiskā režīma laikos bija sasnieguši atzīstamus zinātniskus rezultātus Latvijas arheoloģijā un etnogrāfijā, antropoloģijā, Rīgas vēstures izpētē, agrārvēsturē, arī latviešu strēlnieku gaitu izpētē, izdevuši vērtīgas monogrāfijas un rakstu krājumus (“Vēstures problēmas”, “Arheoloģija un etnogrāfija” u.c.). Divreiz – 1985. un 1987. gadā – institūts bija saņēmis PSRS ZA un Vissavienības Centrālās un izglītības darbinieku arodbiedrību ceļojošo sarkano karogu,⁸ tā darbiniekus regulāri apbalvoja ar Latvijas PSR Valsts prēmiju (nereti – pelnīti, ko gan nevar sacīt par 1987. gadā ar Valsts prēmiju novērtēto divsējumu “zilo grāmatu”⁹). V. Karaļuns neguva Valsts prēmiju par šo grāmatu (prēmiju viņš bija saņēmis jau nedaudz agrāk – 1985. gadā par citu darbu), taču bija stingrs šīs grāmatas cenzors, piem., Ē. Žagara sadaļā esot svītrojies viņa uzrakstīto par staļiniskajām represijām.

Arheoloģijas, etnogrāfijas, antropoloģijas pētījumi, agrārvēsture, Rīgas vēsture, Johana Kristofa Broces "Monumente" izdevumu sagatavošana latviešu sabiedrībā visumā tika uztverta pozitīvi, arī ļoti darbīgie un kritiskie vēsturnieki trimdā šos sasniegumus vērtēja puslīdz atzinīgi, bet pavisam negatīvi uztvēra "zilajā grāmatā" un citos darbos izvirzītās jaunāko laiku vēstures koncepcijas. Institūtā tika uzturēti un uzsvērti mīti par buržuāziskās Latvijas dibināšanu 1918.–1920. gadā pretēji latviešu tautas gribai, par pirmskara Latvijas saimniecisko atpalcību, par 1940. gada vasaras "sociālistisko revolūciju" Latvijā, tika attaisnotas staļiniskās represijas un masu deportācijas 1941. un 1949. gadā, pausts oficiāli vienpusīgais, varētu sacīt, staļiniskais Lielā Tēvijas kara, Padomju Latvijas atbrīvošanas traktējums un daudzas citas lietas, kas bija pretrunā ar tautas vēsturisko atmiņu un pārāk bieži neatbilda reāliem vēstures faktiem. Arī uzstājīgi pieglaimīgais viedoklis par Krievijas progresīvo ietekmi Latvijas vēsturē, par sadalītās latviešu tautas apvienošanu Krievijas impērijas sastāvā 18. gs., par mūžseno "latviešu un krievu draudzību", par latviešu tautas "vecāko māsu" nebija pieņemams latviešu inteliģencei un nācijas vairākumam.

Pamatoti ir trimdas publicista un vēsturnieka Ulda Ģērmaņa jau 1970. gadā "Jaunajā Gaitā" (Nr. 77) izteiktie pārmetumi: *"Tagadējā latviešu padomju historiogrāfija ir pakāpeniski uzlabojusi savas darba metodes un paplašinājusi savu avotu bāzi, apzinoties, ka darbs šai virzienā turpināms. Taču tai nav tā svaiguma, atklātības un drosmes [...] Vēsturnieku apcerējumu līmeni bez tam pazemina šabloniska, pelēcīga izteiksme, līdz apnikumam atkārtotas kaujinieciskas un patētiskas frāzes. Līdz pat šim laikam latviešu padomju vēsturnieku vidū nav radies neviens teicams stilists. Viņu grāmatas pa lielākai daļai iznāk mazos metienos [...] Būtu tomēr netaisni par visu to vainot pašus darba darītājus, kas strādā grūtākos un sarežģītākos apstākļos nekā viņu priekšgājēji divdesmitajos gados."*¹⁰

Sākoties Gorbačova "pārbūvei", ļoti stagnātiskās un nesatricināmās nostādnes neapmierināja pat tālredzīgākos, reālistiskāk domājošos Kompartijas darbiniekus.

1987. gada 4. jūnija Latvijas PSR ZA kopsapulces sesijā Anatolijs Gorbunovs, toreiz LKP CK ideoloģiskais sekretārs, pirmoreiz uzrunāja klātesošos šajā zālē neierastajā latviešu valodā. Gan saudzīgos vārdos, taču būtībā asi viņš kritizēja ZA un Vēstures institūtu par atrautību no Latvijas aktualitātēm un latviešu sabiedrības, vērtēdams stāvokli ar domājoša komunistiska funkcionāra acīm.¹¹

Lūk, kas tika sacīts 10 dienas pirms helsinkiešu iziešanas pie Brīvības pieminekļa: *"Par vēstures problēmām [...] Mūsu apstākļos šie jautājumi ir ideoloģiskās cīņas degpunktā. Bet es gribētu jautāt: vai to apzinās un ar savu darbu apliecina Vēstures institūta kolektīvs? Es*

domāju, ka pilnā mērā to nedara. To pierādīja arī [...] preses konference, kur pusjokojot, pūsnopietni bija teikta tāda frāze: žurnālisti nemaz neuzdod jautājumu par tēmām, pie kurām mēs strādājam. Viņus interesē tie jautājumi, par kuriem runā “Amerikas balss” un “Brīvā Eiropa”. Jā, bet šie antikomunistiskie rupori savukārt nerunā par to, kas nevarētu interesēt republikas iedzīvotājus [...] Tā taču zināmā mērā ir mūsu republikas sabiedriskā doma par interesējošām problēmām – kādos apstākļos ir iecerēta republikas vēsture laika posmā no 20. līdz 40. gadam? Vai jūs neuzskatāt, ka būtu lietderīgi uzrakstīt un izdot zinātnisku un plašām masām pieejamu pētījumu par buržuāziskās Latvijas vēsturi, par LKP darbību, buržuāziskajām partijām, nacionālām attiecībām, ekonomisko stāvokli utt.?”

Gorbunovs pārmeta, ka trijās preses konferences stundās Karaļuns un vēsturnieki neesot pratuši atbildēt uz žurnālistu jautājumiem par vēstures “baltajiem plankumiem”. Cits jautājums, kādas atbildes Gorbunovs tolaik būtu gaidījis. Mazliet vēlāk Rakstnieku savienības valdes sēdē Gorbunovs izteicās, ka LKP CK līdz pēdējam brīdim esot cerējusi uz kaut vai minimālām kritiskām piezīmēm no zinātnieku puses, lai “zilo grāmatu” varētu neprēmēt, taču šāda kritika neesot izskanējusi (laikam kaut kādas biklas iebildes nāca no H. Stroda, taču publiski neviens neizteicās).¹² Toties Atmodas sākumā 1988. gadā viens no vispopulārākajiem piketētāju lozungiem bija: “*Nost ar Drīzuļa – Karaļuna Latvijas vēsturi!*” Vēl negatīvāku reakciju sabiedrībā izraisīja V. Karaļuna, J. Dzintara u.c. oficiālo vēsturnieku (starp citu, arī žurnālista M. Vulfsona vēl 1987. gadā paustā) pozīcija, kas attaisnoja 1941. un 1949. gada staļiniskās represijas.

Vairāki minēto rakstu autori (J. Dzintars) paši bija līdzdarbojušies represijās. A. Drīzuļa ģimene turpretī bija cietusi no šīm represijām 1937. gadā. Viņa uzstāšanās LKP CK 1988. gada 5. maija nokaitētajā gaisotnē¹³ un arī Jāņa Petera rīkotajā Rakstnieku savienības (RS) paplašinātajā plēnumā 1988. gada 31. maijā¹⁴ pret staļiniskajām represijām un “personības kulta izraisītajām deformācijām” vērtējama pozitīvi, taču no prominentākā padomju vēsturnieka puses šīs runas bija jau novēlotas, turklāt arī saturiski “sašaurinātas”. 1988. gada 8. jūlijā pārpildītajā Kongresu namā LKP CK Partijas vēstures un ZA Vēstures institūta zinātnisko padomju kopsēdē par 1940. gada notikumiem Latvijā (ilga 10 stundas!) – diskusijā sakarā ar Mavrika Vulfsona eksplozīvo runu RS paplašinātajā plēnumā – A. Drīzulis uzstājās ar pamatreferātu un atbildēja uz 40 jautājumiem, būtībā uzturot oficiālo viedokli par 1940. gada sociālistisko revolūciju Latvijā (“Jau tagad ir absolūti skaidrs: okupācija vai revolūcija – šie jēdzieni nav savienojami”). Faktiski auditorija viņu “nosvilpa”, kaut gan toreizējie “oficiālie” vēsturnieki (E. Pelkaus, J. Šteimanis, Ē. Žagars, A. Bīrons, M. Virsis, Ļ. Zīle u.c.) tobrīd pretējus viedokļus vēl publiski neizteica (izņēmums

bija 1940. gada notikumam tiešie dalībnieki J. Gustsons, E. Berklavs un žurnālists E. Inkēns). A. Drīzulis bija spiests sērīgi secināt: “Vēsturei mūsdienās faktiski ir izsacīts neuzticības votums,” – kaut arī joprojām apgalvoja: “Sociālistiskā revolūcija aizsākās [1940. g.] 20. jūnijā, Tautas fronte [tieši tā toreizējās Latvijas Tautas frontes (LTF) veidošanas gaisotnē sacīja Drīzulis, kaut 1940. gadā šādu terminoloģiju Latvijā, šķiet, nelietoja. – J. S.] panāca jaunās valdības izveidi.”¹⁵

Drīz pēc tam mēs kopā ar Dabas muzeja direktoru Vili Krūmiņu un toreizējo Latvijas komjaunatnes sekretāru Ivaru Priedīti aicinājām Kongresu namā regulāri rīkot diskusijas par vēsturi,¹⁶ ko 1988.–1989. gadā arī regulāri darīja. Tur “vecās” koncepcijas pakāpeniski sāka apstrīdēt un noraidīt arī nesenie oficiālie vēsturnieki, taču galvenokārt no Partijas vēstures institūta aprindām: Ļubova Zīle un viņas kolēģi “pārkārtojās” apsviedīgāk nekā Vincents Karaļuns. Vēstures institūta darbinieki bija pasīvi, kas patiešām radīja institūta krīzi. Pamatjautājums nu nebija vairs attieksme pret atsevišķiem vēsturniekiem un to uzskatiem, bet Latvijas 20. gs. vēstures un īpaši 1940. gada notikumu izvērtējums vispār: 1989. gadā sabiedriskās domas aptaujas Latvijā rādīja, ka 93% latviešu (arī itin kā 49% vietējo krievu) iestājas par Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu un padomju vēsturnieku lototās koncepcijas par “sociālistisko revolūciju” (nevis okupāciju un aneksiju) kategoriski apstrīd.

Ap šo laiku (precīzāk – 1988. gada pašā sākumā) es iesaistījos Latvijas vēstures problēmu risināšanā. Pēc izglītības esmu ķīmiķis, tolaik biju jau ievēlēts Latvijas PSR ZA akadēmiskā specialitātē “fizikāli organiskā ķīmija” (kopš 1973),¹⁷ Valsts prēmijas laureāts ķīmijā (1980), Latvijas PSR Nopelniem bagātais zinātnieks (1986), strādāju Organiskās sintēzes institūtā (OSI) par laboratorijas vadītāju (par pētījumiem šajā nozarē un par šo laboratoriju, arī laikmeta peripeitijām nupat tapusi grāmata¹⁸). Bez tam jau kopš studentu gadiem nodarbojos ar sistemātiskiem pētījumiem Latvijas zinātņu vēsturē, plašāk – arī kultūrvēsturē. Biju izstudējis sava tēva prof. Paula Stradiņa plašo bibliotēku, kas pa daļai izvietojās arī Medicīnas vēstures muzejā, slimnīcas pagrabos un būtībā bija Mišņa “specfondu” cienīga, tur faktiski bija rodami vai visi publicētie izdevumi par Latvijas vēsturi. Nemanot tiku ierauts sabiedriskajos procesos: 1987. gadā kļuva par Imanta Ziedoņa vadītā Latvijas Kultūras fonda (LKF) prezidija locekli, 1986. gadā – par Rakstnieku savienības valdes locekli, 1987. gadā – par Māra Čaklā vadītā laikraksta “Literatūra un Māksla” redkolēģijas locekli (kas jāuzsver īpaši, jo šis laikraksts 1988.–1990. gadā kļuva par galveno kultūrvēstures liecību augšāmcelēju). Jāņa Petera aicināts, piedalījies Radošo savienību 1988. gada maija–jūnija plēnuma organizēšanā, sastādīju plēnuma vēstuli Mihailam Gorbačovam, daļēji līdzdarbojos arī pašas rezolūcijas sastādīšanā,¹⁹ definēju un pamatoju

jēdzienu “trešā atmoda”.²⁰ Driktēju atļauties vairāk nekā oficiālie vēsturnieki, taču nebiju “neformālis” vai disidents. Tādēļ arī J. Peters ar A. Gorbunova svētību ieteica mani par priekšsēdētāju jaundibinātajā RS “staļinisma ļaundarību apzināšanas komisijā” (1988. gada martā). Kļuvi arī par Kultūras fonda vietvārdu komisijas priekšsēdētāju un vienu no Melngalvju nama atjaunošanas rosinātājiem, par Latvijas PSR Tautu foruma rezolūciju komisijas priekšsēdētāju un, beidzot, par nacionālās simbolikas un 18. novembra svētku atjaunošanas komisijas vadītāju. Savu ierosinājumu pamatošanai man 1988.–1990. gadā deva vārdu Latvijas PSR Augstākās padomes plenārsēdēs. Kļuvi par tādu kā “*perestroikas galma vēsturnieku*” vai, kā Jānis Peters diezgan trāpīgi izteicās, “vidutāju starp varu un tautu”.

Stāstu par to tik plaši tādēļ, ka toreizējais Vēstures institūts no šādām aktivitātēm palika nomaļus, varbūt vienīgi Jānis Graudonis iesaistījās LKF Daugavas programmā, Saulvedis Cimermanis nedaudz piedalījās sarkanbaltsarkano krāsu salikuma pamatojumā, bet Andris Caune mazliet vēlāk iesaistījās Rīgas jubilejas datējuma traktēšanā un Indulis Ronis – represēto Latvijas valstsvīru likteņu skaidrošanā.

1988. gada 22. jūnijā Salaspils zinātnieku apspriedē – diskusijā, ko organizēja nākamais izglītības un zinātnes ministrs Jānis Vaivads, uzstājās ar plašu referātu par zinātnes stāvokli Latvijā, kur kritizēju arī vēsturniekus: “*Daudzi vēsturnieku atzinumi krasi atšķiras no sabiedriskās domas, ir tai nepieņemami. Pārāk dzīvas ir Staļina laika dogmas, būtībā šis arsenāls nav vēdināts kopš 50. gadu vidus. Varētu pat sacīt, ka daudzos sabiedrisko zinātņu novados noturēties ieildzis lisenkovisms. [..] Mūsu sabiedrība ir izvērsumi cīņu pret staļinismu un tā recidīviem, tikai daudzi vēsturnieki itin kā par to nebūtu dzirdējuši. Es domāju par 1941. un 1949. gada deportāciju traktējumu, ko sabiedrība uzņēma ar neizpratni, pat sašutumu. Varam cienīt mūsu vēsturniekus, viņu faktu zināšanas, profesionālismu: ne rakstnieki, ne žurnālisti viņus aizvieto nespēs, taču Staļina režīma represijas attaisnot nedrīkst. [..] Deportācijas ir bijušas nelikumīgas un necilvēcīgas – tas jāatzīst visiem, un tikai pēc tam drikt meklēt padomju varas pretiniekus Latvijā, ja viņu vaina ir rīcībā, nevis uzskatos (domāt drikt visādi!) un ja šī vaina ir pierādīta. Vecā staļiniskā domāšana šādu rīcību nepieļauj, jaunajai, humānistiskajai domāšanai, globālu norišu analīzei šāda pieeja ir obligāta.*

1919. gads Latvijā, Bermonta avantūra, Latvijas Republika, 1940. gads, 1959. gads, sabiedrības polarizācija, Padomju Latvijas veidošanās – visas šīs problēmas, manuprāt, ir jāanalizē daudz dziļāk, savādāk, jānoskaidro, jāpētī – arī no pasaules un Eiropas vēstures viedokļa. Jāsaista Latvijas vēsture ar Eiropas vēsturi 13.–18. gadsimtā, jāuzrok veseli vēstures slāņi, kas pēdējos 30 gadus (kopš Jāņa Zuša) bezmaz ir bijuši tabu. Tikai patiesa vēstures zinātne bez noklusējumiem un nepatiesības ļaus konsolidēties sabiedrībai. Vajadzīgs dziļa, patiesa

internacionālisma, nacionālās pašapziņas un vēsturiskās objektivitātes apvienojums."²¹

Vēl asāk šīs problēmas iezīmēju Latvijas Zinātnieku savienības (LZS) dibināšanas kongresa ievadreferātā 1988. gada 27. novembrī, kur par vēsturniekiem sacīju: *"Pēdējā laikā iezīmējies pozitīvs pavērsiens vēstures zinātnē. Ir skaidrs, ka vēsturi izpētīt un aprakstīt var tomēr nevis žurnālisti un rakstnieki, bet vienīgi profesionāli vēsturnieki – objektīvi, godīgi. Vēstures zinātnes pamatu pamats ir arhīvu dokumenti, tie jādara pieejami! Taču nevar pilnā mērā piekrist tiem vēsturniekiem, kuri tic vienīgi dokumentiem ("ņet dokumenta – ņet istoriji"). Ir cilvēki, kas pārdzīvojuši 1940., 1941., 1949., 1959. un citus gadus, viņu liecības nevar ignorēt – ārzemēs aizvien populārāka kļūst tā sauktā oral history – mutvārdu vēsture, memuāri, arī šīs liecības jāiesaista vēstures zinātnes kontekstā."*²²

LZS faktiski kļuva par jaundibinātās Latvijas Tautas frontes satelīt-organizāciju. Tās sastāvā 1989. gada pavasarī izveidoja zinātnisku organizāciju "Latvija un latvieši pasaulē", par kuras vadītāju ievēlēja mani.²³ Asociācija ne tikai veidoja saites ar trimdas zinātniekiem, bet iezīmēja arī Latvijas vēstures problēmas.

Jāatzīst, ka vēstures zinātnes kritizēšana izraisīja aktīvu pretreakciju no institūta direktora V. Karaļuna puses. Viņš "Latvijas PSR ZA Vēstis" publicēja diezgan asu rakstu, kur atkārtoja Latvijas vēstures koncepciju no šķiriskām pozīcijām: *"Divreiz darba tauta zaudēja savu varu, kas pirmoreiz apvienoja visas latviešu zemes vienā Latvijas padomju valstī. Tikai 1940. g. te tika atjaunota padomju vara – šoreiz galīgi un neatgriezeniski."*²⁴

Vēstures institūta sasniegumu vidū V. Karaļuns minēja Jāņa Dzintara grāmatu "Nepakļāvīgie", Vasilija Savčenko grāmatu, tad "Latvijas PSR vēstures" krievu versiju, sagatavotos dokumentu krājumus par 1940.–1941. gada šķiru cīņu Latvijā un "piekto kolonnu", līdzīgus krājumus arī par 1944.–1950. gadu. Viņš kritizēja žurnālistu Edvīnu Inkēnu un kādu vārdā nenosauktu dabzinātnieku, kuri revidējot vēsturi: *"Iedomāties, ka fiziķi, ķīmiķi un biologi lems mūsu vietā par vēstures problēmām, mums tomēr ir grūti. Bet šie biedri, pat neuzaicinājuši "uz tiesu" nevienu Sabiedrisko zinātņu nodaļas institūtu pārstāvi, tomēr sāka celt trauksmi par vēstures zinātņu stāvokli Latvijā, par "novecojušu, laika garam neatbilstošu un zinātniski nepamatotu koncepciju aizstāvēšanu"* (Padomju Jaunatne, 1988, 30. jūnijs). *Vēsturnieki ir pieticīgi cilvēki, kas zina savas reālās iespējas. Mēs netaisāmieš sasaukt sanāksmes, lai dotu vērtējumu citu zinātņu stāvoklim, izvirzīt prasības to pārstāvjiem. Bet arī mums ir tiesības sagaidīt, ka arī citu nozaru pārstāvji ievēros vecu, nepārķāpjamu likumu: lai kaut ko lemtu, vajag to dziļi izprast, būt speciālistam."*²⁵

V. Karaļuns pabeidza rakstu ar brīdinājumu, ka *"veselīgās sabiedriskās domas perifērijā saklausāmas ekstrēmistu balsis, kurus neinteresē*

patiesība par mūsu vēsturisko pagātni". Šiem cilvēkiem esot skaidra sabiedriski politiska līnija, viņi uzvedoties galēji agresīvi, sūtot pat draudu vēstules. Esot svarīgi "*paturēt nelokāmību, nepakļauties lētam publikas daļas islaicīgam vilinājumam*".²⁶

V. Karaļuna raksts par vēstures problēmām publicēts patiešām dramatiskā "ZA Vēstu" numurā, ar redakcijas zemrindas piebildi, ka autors vairs neesot varējis pats izlasīt korektūru, un V. Karaļuna nekrologu žurnāla beigu daļā²⁷ (direktors miris 26. augustā atvaļinājuma laikā pie brāļa, šķiet, Ilūkstes rajonā). Zīmīgi, ka tieši šajā "ZA Vēstu" numurā publicēts arī J. Vaivada raksts par pieminēto Salaspils diskusiju, kur sīki atreferēta mana uzstāšanās.²⁸

Ap šo pašu laiku, 1988. gada 28. jūlijā, tuvojoties Oktobra revolūcijas 70 gadu jubilejai, ZA Prezidijs pēc prezidenta Bruno Puriņa ierosmes piešķīra A. Drīzulim Jāņa Zuša prēmiju par grāmatu "Lielais Oktobris un Latvija". Tās pasniegšana izraisīja skandālu ZA kopsapulcē 1989. gada 6. aprīlī: matemātiķis Aivars Lorencs uzstājās ar runu, kurā ierosināja izslēgt no ZA sastāva Arvīdu Pelši, Vincentu Karaļunu, Aleksandru Drīzuli un Arvīdu Griguli, tātad – A. Pelši un V. Karaļunu jau pēc nāves. Pēc vētrainām debatēm "ZA kopsapulce nosodīja A. Lorenca neargumentētos un neētiskos apvainojumus ZA locekļiem A. Drīzulim, A. Grigulim un V. Karaļunam" (arī šo rindiņu autors un tāpat toreizējais Vēstures institūta direktora v.i. I. Ronis piekrita šai rezolūcijai, kaut gan savi argumenti bija arī A. Lorencam). A. Lorenca viedokli atbalstīja ar parakstu 351 zinātnieks, galvenokārt jaundibinātās Zinātnieku savienības biedri. Viņu atbalsta vēstuli un akadēmiķa Viļa Samsona pretrakstu publicēja "Lauku Avīzē" 1989. gada 2. jūnijā un 12. jūlijā. Nedaudz vēlāk A. Lorencs pamfletā "Lepoties vai sarkt?" (Skolotāju Avīze, 1989, 18. oktobris) ierosināja vispār ignorēt Latvijas PSR ZA pastāvēšanu un tās vietā dibināt jaunu – Nacionālo Latvijas Zinātņu akadēmiju. Šādu viedokli atbalstīja arī vairāki LZS aktīvistu, tostarp daži toreizējās ZA locekļi, taču vienprātīgu sabiedrības atbalstu tas neguva.

Pastarpām šo rindiņu autors, kaut arī būdams jaundibinātās Latvijas Zinātnieku savienības padomes loceklis, daudzos referātos un rakstos sāka īstu cīņu par esošās Latvijas PSR ZA tālākpastāvēšanu, lai to nevis likvidētu, bet transformētu par Latvijas Zinātņu akadēmiju ar citām funkcijām, citu personālsastāvu un citu vadības stilu, atsaucoties arī uz 1936. gada 14. janvāra likumā pieminēto K. Ulmaņa nodomu dibināt Latvijas Zinātņu akadēmiju un uz pastāvošās (taču reformējamās) Zinātņu akadēmijas saistību ar agrāk pastāvējušām zinātniskām biedrībām Latvijā.²⁹ Aizsteidzoties notikumiem priekšā, minēšu, ka pēc ilgstošām diskusijām (arī ar LTF vadītājiem un I. Godmaņa valdību) šāda nostādne tika akceptēta 1992. gada 14. februārī

pieņemtajā LZA Hartā un galu galā arī Latvijas Republikas Saeima 1997. gada janvārī oficiāli legalizēja LZA.³⁰

Par atjauninātās LZA ārzemju vai goda locekļiem 1991.–1998. gadā tika ievēlēti arī prominenti trimdas vēsturnieki vai radniecīgu jomu pārstāvji, kas bija uzturējuši un attīstījuši Latvijas vēstures zinātnes tradīcijas svešumā un izdevuši fundamentālas grāmatas par Latvijas vēsturi: Edgars Dunsdorfs, Nikolajs Balabkins, Uldis Ģermanis, Andrejs Plakans, Haralds Biezais, Andrievs Ezergailis, Jānis Krēsliņš, Indriķis Šterns, arī baltvācieši Dītrihs Andrejs Lēbers, Frīdrihs Benninghofens, Gerts Pistolkorss.³¹ Un te nu cīņai par LZA un Latvijas vēstures institūta tālākpastāvēšanu un reformēšanu bija jāsavijas kopā.

*

Vēstures institūta vadību pēc Vincenta Karaļuna pārņēma viņa vietnieks Indulis Ronis – vispirms kā direktora v. i., bet 1990. gada sākumā oficiāli ievēlēts par direktoru (pēc doktora disertācijas aizstāvēšanas Tallinā 1989. gada decembrī). 1990. gada decembrī I. Roni ievēlēja par LZA korespondētājlocekli, savukārt 1992. gada aprīlī – par LZA īsteno locekli. Neatkarīgi no I. Roņa turpmākās darbības viņa devums institūtam 90. gadu sākumā pelna visumā pozitīvu vērtējumu.³² Jau V. Karaļuna vadības laikā I. Roņa viedoklis vairākos jautājumos, piemēram, par Staļina laiku represijām, atšķīrās no direktora pozīcijām, viņš arī savam laikam pietiekami objektīvi pētīja latviešu pilsonisko partiju veidošanos pēc 1905. gada revolūcijas līdz 1917. gadam.³³

Kļūstot par direktoru, I. Ronis pievērsās vairākām aktuālām tēmām, kuras iepriekš institūtā nebūtu domājamas (K. Ulmaņa un citu neatkarīgās Latvijas laika darbinieku izvērtējums, komunistiskā režīma represiju apzināšana, 19. un 20. gs. Latvijas vēstures pamatjautājumi), atlaida no darba J. Dzintaru, piesaistīja institūtam jaunus cilvēkus (D. Bleieri, V. Zelču, kādu laiku institūtā strādāja arī I. Gore-Kreituse u.c.), sāka rīkot starptautiskas konferences un pieņemšanas pasākumus, veidoja ciešākas saites ar LU Vēstures fakultāti, ar trimdas vēsturniekiem u.tml. Tas viss pavēra ceļu institūta būtiskai transformācijai, īpaši ņemot vērā tā darbinieku augsto profesionālo kvalifikāciju, Latvijas patriotismu un vairumā gadījumu – arī agrāk ieturēto zināmu iekšēju opozīciju no augšas uztieptajām dogmām un marksistiski šķīriskajām nostādnēm.³⁴

Jau 1990. gada sākumā I. Ronis aicināja mani pārnākt darbā uz Vēstures institūtu par vadošo zinātnisko līdzstrādnieku. Vadīju OSI fizikāli organiskās ķīmijas laboratoriju, nevēlējos pamest ierasto darbavietu, taču piekritu strādāt Vēstures institūtā pusslodzes režīmā, veidojot nelielu zinātnes vēstures pētījumu grupu. Toreiz jaunā LZA prezidenta Jāņa Lielpētera laikā biju jau kooptēts par LZA Prezidija locekli un Ritas Kukaines vietā nozīmēts par LZA Ķīmijas un

bioloģijas nodaļas akadēmiķa sekretāra v. i. Pēc Marģera Līdakas ievēlēšanas akadēmiķa sekretāra amatā jūnija beigās atbrīvojos no šiem pienākumiem un septembrī varēju sākt strādāt Vēstures institūta jaunizveidotajā grupā (bez manis tajā bija vēl vēst. zin. kandidāti T. Vilciņš un R. Viksne, asistente Dz. Cēbere). Par grupas tēmu izvēlējamies Latvijas zinātnes organizatorisko formu un struktūru attīstību 19.–20. gadsimtā. Tēma bija aktuāla vēl tajā ziņā, ka ļāva noskaidrot LZA un akadēmijas sistēmas pētniecisko institūtu (t.sk. Vēstures institūtu) statusu, pamatot un pārveidot to, ievērojot arī citu valstu pieredzi, parādīt, ka pētniecība senāk nav bijusi koncentrēta tikai universitātēs (augstskolās) vien, bet ļoti nozīmīga loma vēsturē bijusi arī zinātniskajām biedrībām un akadēmijām.³⁵

1990. gada 19.–20. martā Vēstures institūtā tika sarīkota profesora Edgara Andersona (1920–1989) piemiņas konference par Latvijas historiogrāfiju. Izcilais latviešu izcelsmes vēsturnieks Andersons bija jau agrāk viesojies institūtā, labvēlīgi vērtējis arī dažus Padomju Latvijas vēsturnieku pozitīvos veikumus. Viņš bija viens no Baltijas studiju veicināšanas apvienības (*Association for the Advancement of Baltic Studies, AABS*) līdzdibinātājiem, ASV prezidenta zinātnieks (konsultants), 32 gadus Sanhosē Universitātes (Kalifornijā) profesors, lasījis lekcijas par Baltijas vēsturi, vienīgo šāda veida kursu ASV universitātēs. 1989. gada 5. jūlijā Andersons traģiski gāja bojā autokatastrofā pie Sanfrancisko, paguvus vēl piedalīties LTF dibināšanas kongresā 1988. gada oktobrī Rīgā, ievēlēts arī par LZS goda biedru. I. Ronis mani kā LZS zinātniskās asociācijas “Latvija un latvieši pasaulē” prezidentu uzaicināja sacīt Andersona piemiņas konferencē ievadrunu. Šajā konferencē līdz ar prominentiem Latvijas vēsturniekiem (Ē. Murgureviču, A. Varslavānu, I. Gori, I. Roni, T. Zeidu, M. Virsi, I. Feldmani, I. Butuli, M. Duhanovu, V. Dorošenko, H. Strodu, I. Misānu, G. Straubi, M. Aunu) piedalījās arī profesors A. Plakans, doktors G. fon Pistolkorss, prof. A. D. Lēbers, resp., bija pārstāvēta Latvijas vēsturnieku elite un pirmoreiz vienuviet tik lielā skaitā arī Baltijas vēstures pētnieki no ASV un VFR.³⁶

Savā ievadrunā ieskicēju Edgara Andersona mūža gājumu, nosaucu viņu līdzās Arvedam Švābem un Edgaram Dunsdorfam par “visenciklopēdiskāko latviešu vēsturnieku”. Izvirzīju tēzi par trim E. Andersona mūža mācībām. Atļaušos tās iezīmēt arī te: *“Manuprāt, E. Andersona mūža un pētnieciskās darbības galvenā mācība ir tā, ka Latvija jāskata ne no šauri lokāla viedokļa, bet – pasaules kontekstā, globālā aspektā, komparatīvā plāksnē, salīdzinājumā ar citām valstīm, turklāt vienlaikus paliekot arī Latvijas patriotiem.*

Otra E. Andersona mācība ir tā, ka mums jāatdod latviešu tautai tās patiesā, objektīvā vēsture. Vēsture nav skaistu nacionālu leģendu kopojs, vēl mazāk – šauri skatītu, dogmatisku patiesību pielāgošana

Latvijas apstākļiem, bet vēsture visā tās plūduumā, kāda tā bijusi, ar uzvarām un zaudējumiem, ar sasniegumiem un kļūdām, ar nepiepildītām cerībām, nerealizētām iespējām, taču ar optimistisku, gaišu izskaņu nākotnei. Jāvairās no vēstures zinātnes politizācijas šā vārda sliktākajā nozīmē.

Trešā mācība: Latvijas vēsturi varētu traktēt plurālistiski, no dažādiem viedokļiem. Cik raiba ir bijusi Latvijas nacionālā un sociālā struktūra laika gaitā, cik pretrunīgi ir bijuši tie svešzemju un pašmāju politiskie, sociālie spēki, kas virzījuši Latvijas vēsturi, tikpat raiba ir bijusi arī mūsu vēstures rakstīšana. Nevar ignorēt vācbaltiešu historiogrāfiju, kuras agrīnos sacerējumus savā laikā apcerējis akadēmiķis Jānis Zutis, kā arī to historiogrāfiju, kuru pēc kara pārstāvējuši profesori R. Vitrams, G. Rauhs u.c. Ir bijusi Latvijas Republikas laika vēstures zinātne, arī ne gluži vienveidīga – R. un B. Viperi, L. Arbuzovs, A. Švābe, F. Balodis, A. Tentelis, populārās vēstures mācību grāmatas (J. Grīns, F. Zālītis, P. Dreimanis) ar skatījumu nacionālā garā. Ir bijusi marksistiskā vēstures rakstīšana – no J. Landera un F. Roziņa-Āža līdz pēckara gadu sašaurinātajiem vēstures skatījumiem. Ir bijusi Latvijas vēstures rakstīšana ārzemēs, latviešu emigrācijā – A. Švābe, E. Dunsdorfs, A. Aizsilnieks, A. Spekke, A. Johansons un citi jaunākie trimdas profesionālie vēsturnieki un vēstures popularizētāji. Mūsu sabiedrība Latvijā to nupat atklāj jaunā gaismā – bez šaubām, tas materiāls, kas sarūpēts vai sistematizēts ārzemēs pēckara gados, nav mazāks par to, ko veikuši vēsturnieki Padomju Latvijā: konceptuālā ziņā, manuprāt, pat nozīmīgāks. Mums nepieciešams izdibināt, ko tad paveikuši ārzemēs latviešu vēsturnieki, iekļaut viņu devumu Latvijas historiogrāfijas vispārējā kontekstā. Taču nez vai būtu pareizi, ja mēs kristu otrā galējībā, pieņemtu tikai šo vēstures skatījumu un lūkotos uz mūsu Latviju tikai un vienīgi caur šādu prizmu. Ir jāizvēti arī tas, kas paveikts Latvijā grūtajos “deformētajos” gados, kad ne visu drīkstēja pasacīt; cauri dogmatiskajai vienpusībai arī te spraucās arī jauns dokumentāls materiāls, un kaut vai tīri empīriskā ziņā ir bijuši savi atklājumi. Šīs vēstures pētniecības pieejas ir savstarpēji pretējas, gandrīz eksplozīvi nesaderīgas, vismaz pieejā un secinājumos. Un tomēr mūsdienu uzdevums, manuprāt, ir veidot sintētisku Latvijas vēstures zinātni, ņemot racionālos elementus no visiem, kas strādājuši un pētījuši godprātīgi, atmetot konjunktūru, iekļaujot zinātnes apritē arvien jaunus un jaunus vēstures dokumentus, objektīvi.

Šodien – varbūt pirmoreiz Latvijas pēckara vēstures zinātnē – mēs cenšamies pārvarēt to plaisu, ko bija iezīmējis Jānis Zutis savā principiālajā referātā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas pirmajā sesijā 1946. gada 23. decembrī “Latvijas vēstures pētīšanas jaunie uzdevumi” [publicēts “Latvijas PSR ZA Vēstis”, 1947, Nr. 1].²³⁷

Pēc J. Zuša tolaik oficiozās, taču pietiekami akadēmiski formulētās pieejas izklāsta turpināju: “Nez vai šodien piekritīsim J. Zutim, jo

viņa proponētā pieeja nogulda vēstures zinātņi marksisma-ļeņinisma Prokrusta gultā. Vēsture tomēr ir singulāra zinātne, kas iet vairāk indukcijas, mazāk – dedukcijas ceļu. Šo indukcijas ceļu, manuprāt, gāja arī profesors E. Andersons, pa to jāiet arī mūsu vēsturniekiem.

Latvijas vēsturei jābūt tādai, kas atzīst Latvijas, latviešu tautas tiesības uz valstiskumu, uz pašnoteikšanos, meklē šī valstiskuma saknes, iedīgļus sarežģītajā pagātnē, meklē tam vēsturiskus argumentus. Šādi pieejai šodien jābūt prioritārai. Saprotais, vēsturnieki var skatīties uz Latviju arī kā uz unitāras valsts – lielās Krievijas impērijas vai ne-realizētā Lielvācijas reiha loģisku sastāvdaļu, kurai pats ģeogrāfiskais stāvoklis lēmis uz laiku atrasties vienas vai otras milzu valsts sastāvā, tomēr tāds **nedrīkstētu** būt latviešu vēsturnieka viedoklis. [...] Taču vēstures zinātne var un tai vajag skatīties uz Latviju kā uz Ziemeļaustrumu Eiropas reģiona teritoriju, dažādu valstu un kultūru, dažādu saimniecisko un politisko interešu krustcelēm. Objektīvs un nacionāls – tas ir sintētisks vēstures skatījums Eiropas kontekstā, pretrunu apvienojums vienotībā.²³⁸

Un nobeigumā nāca šīs dienas institūta jubilejas kontekstā svarīgākais atzinums: “Es gribētu atgādināt, ka savā laikā, 1946. gadā, tagadējais Latvijas ZA Vēstures institūts tomēr veidojās uz Latvijas Republikas Vēstures institūta bāzes, uz todien pulgotā Ulmaņa-Tentēļa institūta bāzes.

Tādēļ pēdējais, ko gribētu ierosināt, – varbūt šī konference varētu kļūt arī par pamatu, lai atzītu Latvijas vēsturnieku dažādo paaudžu pēctecību, lai atzītu tagadējo Latvijas ZA Vēstures institūtu par pirmskara Latvijas Vēstures institūta oficiālu turpinājumu un mantinieku, lai atgrieztos pie pirmavotiem, kurus tik ilgi bijām noklusējuši un nolieguši. Atgādināšu, ka 1936. g. 14. janvārī Latvijas Republikas Ministru kabineta lēmumā par Latvijas Vēstures institūta dibināšanu teikts, ka tam jābūt iestādei, kas pētītu latviešu un vispārējās vēstures notikumus un parādības nacionālisma un patiesības garā. Tur sacīts: “Nodibinoties Latvijas Zinātņu akadēmijai, Vēstures institūts pāriet tanī kā viņas pirmā sastāvdaļa.” Pašu Latvijas Zinātņu akadēmiju pirms kara nepaguva nodibināt, tā izveidojās tikai pēckara gados, kad pūta citas vēsmas un kad palaikam mēdza noliegt pat miesīgu tēvu un māti. Var loģiski izsekot vēstures zinātnes pēctecību, kaut vai pieminot, ka pirmskara Vēstures institūta ģenerālsekretārs Mārgers Stepermanis bija pirmais Latvijas PSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta direktora vietnieks (1946–1949).

Manuprāt, šodien varētu paņemt to pozitīvo, kas ir bijis Vēstures institūtam Latvijas Republikā, neatsakoties no racionālā, paliekošā mūsu ZA Vēstures institūta līdzšinējā darbībā. Ja Vēstures institūta zinātniskā padome akceptētu šādu nostāju, tad mūsu Vēstures institūts būtu viena no četrām vecākajām zinātniskajām iestādēm mūsu ZA sistēmā

*un arī pati ZA gūtu dziļāku priekštecību ārpus pašreiz reglamentēto, determinēto 45 gadu sfēras. Bet šāds lēmums, saprotams, prasītu arī, lai institūta ļaudis strādātu jaunajam laikam atbilstošā garā, kā to būtu vēlējis arī profesors Edgars Andersons.*³⁹

Šo ierosinājumu Latvijas historiogrāfijas problēmu konference akceptēja, tāpat kā I. Roņa ierosinājumu ik pēc trim gadiem rīkot E. Andersona piemiņas lasījumus, kas gan nav turpmāk ticis īstenots (1993. gadā gan vēl tika rīkota konference par Latvijas historiogrāfiju, taču neveltot to E. Andersona piemiņai).

Noteikti jāatgādina, ka konferencē labu referātu par pirmskara Latvijas vēstures institūtu nolasīja institūtā visu cienītais vēsturnieks Teodors Zeids, kurš pats gan nebija bijis šī institūta līdzstrādnieks, toties Arveda Švābes tuvs līdzgaitnieks “Latviešu konversācijas vārdnīcā” un vēlāk, šķiet, Vēstures krātuves darbinieks. Tolaik šķita svarīgi mazliet distancēties no tīri “ulmaniskām” Latvijas vēstures pieejām, ko pirmskara institūtam pārmeta LU jaunie vēsturnieki.

Piebildīšu, ka E. Andersona piemiņas konference notika pirms 1990. gada 4. maija, burtiski dažas dienas pēc tam, kad vēl “vecā” Latvijas PSR Ministru padome 15. martā ar savu lēmumu pārdēvēja Latvijas PSR ZA par Latvijas Zinātņu akadēmiju (kvalificētu vairākumu šādam lēmumam pašā LZA balsojumā neizdevās savākt, to nobloķēja konservatīvie akademiķi, tostarp A. Mālmeisters, B. Puriņš, J. Mihailovs, arī A. Drīzulis u.c.). Līdz 1992. gadam vecais ZA Prezidijs turpināja darboties iepriekšējā sastāvā. Varbūt arī tāpēc I. Ronis uzreiz nenodeva ierosinājumu par Latvijas vēstures institūta pēctecības atzīšanu tālākvirzībai ZA Prezidijā, jo vairāk tādēļ, ka pats vēl nebija ievēlēts par LZA korespondētājlocekli. Samērā rezervēti izredzes vērtēja T. Zeids⁴⁰ un T. Vilciņš,⁴¹ kaut arī ierosinājumu, protams, atbalstīja, būdami gan mazliet kritiski pret pirmskara Latvijas vēstures institūta dažām “ulmaniskām” koncepcijām.

1990. gada jūnijā tika dibināts Kārļa Ulmaņa piemiņas fonds, kura vadību uzņēmas toreiz mazpazīstamais Guntis Ulmanis un kura valdē aktīvi iesaistījās arī I. Ronis un J. Stradiņš. Bija sprauts mērķis – atjaunot Pikšu mājas, atrast pēdējā prezidenta kapa vietu Turkmēnijā, objektīvi izvērtēt K. Ulmaņa devumu Latvijai, godināt šī cilvēka piemiņu, taču nekādā ziņā ne glorificēt viņu kā “vadoni”, ne vēl jo mazāk glorificēt autoritāro režīmu un uzturēt tā koncepcijas. Braucām ar G. Ulmani, I. Roni u.c. uz Igaunijas kādreizējā Valsts prezidenta Konstantīna Petsa pārapbedīšanu Tallinā 1990. gada 21. oktobrī. Pirms šī brauciena 1990. gada 5. oktobrī notika pirmais plašākais K. Ulmaņa piemiņas pasākums (Rīgas pils Sarkanajā zālē), kurā es nolasīju plašu referātu “Prezidenta Kārļa Ulmaņa piemiņai”.⁴² Ierosināju pārdēvēt veidojamo Ernsta Tēlmaņa ielu par Kārļa Ulmaņa gatvi (ko gan veica tikai jaunievēlētās Rīgas Tautas deputātu padomes sesija 1991. gada

27. septembrī, jau pēc augusta puča), bet tā paša gada 21. decembrī ZA augstceltnē Vēstures institūts rīkoja pirmo K. Ulmaņa darbībai veltīto zinātnisko konferenci, kurā tiku runājis arī par K. Ulmaņa zinātnes politiku, iezīmējot viņa nopelnus zinātnes reformēšanā pirmskara Latvijā. Uzsvēru, ka K. Ulmanis bija Latvijas vēstures institūta dibināšanas iniciators 1936. gadā un tā pirmais goda biedrs (apstiprināts 1939. gadā).⁴³

1990. gadā Vēstures institūts iesaistījās arī K. Ulmaņa mūža pēdējā posma notikumu noskaidrošanā. I. Ronim gandrīz vai detektīvistāta cienīgā veidā izdevās iegūt pilnībā autentiskās ļoti plašās K. Ulmaņa liecības čekas pratinātajam un publicēt tās vispirms fragmentāri (jau 1990. gadā “ZA Vēstu” 12. un sekojošos numuros), pēc tam ļoti nozīmīgā dokumentu un materiālu krājumā “Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā” (1994).⁴⁴

Taču pirmskara nosaukuma un pētecības atzīšanas ziņā izšķirīga izrādījās nevis K. Ulmaņa piemiņas fonda dibināšana, bet cits impulss – Vēstures institūtu sasniedza ziņa, ka bij. LKP CK Partijas vēstures institūta direktore Ļ. Zile, ideoloģiski pārkārtojusies, esot iecerējusi izdot žurnālu “Latvijas Vēsture” un jau saņēmusi tam finansējumu. Ziņa izraisīja satraukumu institūtā, jo starp VI un PVI jau iepriekš pastāvējusi rivalitāte. Atceros, direktora I. Roņa kabinetā pulcējāmie trijātā, kopā ar LZS aktivistu – padomes locekli arheologu Jāni Graudoni (vienā tikšanās reizē laikam klāt bija arī T. Zeids), un ierosinājām Latvijas ZA Prezidiju atjaunot “Latvijas Vēstures Institūta Žurnālu” (LVIŽ), kura darbība tika pārtraukta 1940. gadā. Sacīju gan, ka šāds rosinājums loģiski būtu saistāms ar institūta vecā nosaukuma atjaunošanu.

1990. gada 6. decembrī bija iecerēta ZA pilnsapulce. ZA Prezidija sēde pirms tās nebija paredzēta, jo Vēstures institūta darbība bija jau izskatīta 1990. gada 22. novembra sēdē (tur I. Ronis runāja par nepieciešamību darīt arhīvus pieejamus pētniekiem un par sadarbību ar augstskolām, par institūta nosaukuma maiņu neieņemoties). Tad nu uz karstām pēdām uzrakstījām attiecīgu iesniegumu, un laimīgā kārtā man izdevās pierunāt prezidentu J. Lielpēteri sasaukt ZA Prezidija ārkārtas sēdi ar iepriekš neizsludinātu darba kārtību.⁴⁵ Sēde gan notika nevis Vēstures institūta dēļ, bet lai steigā pieņemtu Prezidija lēmumu par papildu akadēmiķa vakances izsludināšanu fizikā (lai varētu vienlaikus ievēlēt gan fiziķi K. Švarcu, gan toreizējo LU rektoru J. Zaķi, pret kuru akadēmijas Fizikas un tehnisko zinātņu nodaļā bija opozīcija). To arī panācām, bet pie reizes izskatījām arī jautājumu par Vēstures institūtu un pieņēmām lēmumu (1990. gada 5. decembrī) Nr. 142 “Par LZA Vēstures institūta pārdēvēšanu”:

“Pamatojoties uz Sabiedrisko zinātņu nodaļas atbalstīto Vēstures institūta priekšlikumu,

Zinātņu akadēmijas Prezidijs nolemj:

1. *Pārdēvēt Vēstures institūtu par Latvijas vēstures institūtu.*
2. *Akceptēt "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla" atjaunošanu 1991. gadā.*

Akadēmijas prezidents

J. Lielpēteris

Prezidija galvenais zinātniskais sekretārs

V. Samsons²⁴⁶

Situācijas dramatismu kāpināja tas, ka nākamajā dienā – 6. decembrī arī pašu I. Roni bija paredzēts ievēlēt par LZA korespondētājlocekli! Līdz ar to viņš nedaudz riskēja, jo Sabiedrisko zinātņu nodaļas pārstāvji V. Šteinbergs, V. Millers, A. Drīzulis u.c. droši vien bija citās domās par institūta virzību.

Turklāt šo lēmumu pieņēma emocionāli nokaitētā gaisotnē uz pēdējā Latvijas Kompartijas 25. kongresa fona, kura pēdējā sesijā toreizējais LKP CK pirmais sekretārs Alfrēds Rubiks 1990. gada 1. decembrī (četras dienas pirms ZA lēmuma pieņemšanas!) gaudās par zinātnes un kultūras degradāciju Latvijā: *"Pavisam nesen no ZA augstceltnes torņa tika norauta piecstarainā zvaigzne. Šis jau ierastais vandalisma akts, mūsaprāt, reprezentē daudz plašāka mēroga vandalismu, kas tiek veikts zinātnē. Tās fundamentālās, lielus intelektuālus un materiālus ieguldījumus prasošās sfēras tiek neatlaidīgi izspiestas ar nenozīmīgiem pētījumiem, it kā aktuāliem, kas vajadzīgi politikāņiem un zinātniekiem [...] Uz kāda pamata jūs gatavojaties veidot savas tautas kultūru, kungi – "garīgi tievi"? Uz fašistiskā dzejnieka Virzas dzejas? Vai varbūt uz ķīmiķa Jāņa Stradiņa pseidovēsturiskajiem pētījumiem?"⁴⁷*

Tika spridzināti leģionāru pieminekļi, veidota Vislatvijas glābšanas komiteja, mēnesi vēlāk sākās 1991. gada barikāžu laiks. Starp citu, Latvijas vēstures institūta atbilde uz citēto A. Rubika tēzi bija ierosinājums piešķirt man vēstures zinātņu goda doktora grādu par ilggadējiem pētījumiem zinātnes vēsturē. Piešķiršana gan ievilkās gada garumā, esot bijuši trīs piegājieni; grāds tika apstiprināts ZA Prezidijā tikai 1992. gada 9. janvārī (pirms tam goda doktora grādu vēsturē 1990. gada 6. decembrī piešķīra Teodoram Zeidam, bet 1991. gada 27. jūnijā – Elvīrai Šnorei).

Katrā ziņā, ja ne I. Roņa izlēmīgā rīcība pirms barikāžu laika, diez vai Vēstures institūta formālā pēctecība būtu tik ātri nokārtojusies. Institūts atguva nosaukumu, un 1991. gada nogalē J. Graudoņa redakcijā iznāca arī LVIŽ 1. numurs. Ļ. Zīle ar savu jauno žurnālu gan bija apsteigusi LVIŽ, viņas žurnāls iznāca jau 1991. gada jūlijā tieši uz 1. Vispasaules latviešu zinātnieku kongresu, taču šis otrs žurnāls no sākta gala guva mazliet citu saturisku ievirzi⁴⁸ un bez īpašas konfrontācijas nostājās līdzās atjaunotajam LVIŽ.

Institūts mainīja arī savus statūtus un saskaņā ar pirmskara tradīciju ievēlēja goda biedrus (skaitā 5) – Elvīru Šnori un Jāni Tāļivaldi Zemzari no Latvijas, Edgaru Dunsdorfu no Austrālijas, Uldi Ģērmani

no Zviedrijas, mazliet vēlāk arī tautsaimniecības profesoru Jāni Labsvīru no ASV, tāpat korespondētājbiedrus – Nikolaju Balabkinu, Andrievu Ezergaili, Andreju Plakanu (visi ASV) un Kārli Kangeri (Zviedrija).⁴⁹ Kādus gadus vēlāk institūta kolektīvs gan “izbalsoja” šo normu no saviem statūtiem, un goda biedru un korespondētājbiedru ievēlēšana vēlāk institūtā vairs nebija paredzēta.

Bet varbūt pats svarīgākais moments institūta sabiedriski politiskā atjaunošanās bija 1991. gada 13. jūnijā ZA augstceltnē pārpilditajā lielajā konferencē zālē notikusi ļoti nozīmīgā konference par komunistiskā totalitārisma un genocīda praksi Latvijā, ko sarīkoja Latvijas vēstures institūts, zinātniskā asociācija “Latvija un latvieši pasaulē” un Rīgas Politiski represēto klubs, piedaloties politiķiem Dainim Ivānam, Romānam Apsītim, Eduardam Berklavam, Pēterim Lazdam, politiķim un vēsturniekam Uldim Ģermanim no Zviedrijas u.c. Man kā asociācijas “Latvija un latvieši pasaulē” prezidentam bija uzticēts sacīt ievadrunu.⁵⁰ To nobeidzu vārdiem: *“Paradoksālā kārtā konference par komunistisko genocīdu pulcējas zālē, ko grezno K. Marksa, V. Ļeņina, P. Stučkas bareljeji un vecais Padomju Latvijas ģerbonis ar sirpi un āmuru. Protams, šī ēka, Staļina pseidobarokā veidota, ir sava laika zīme un vēstures piemiņeklīs, taču šie veidoli biedinoši stāsta, ka nekas vēl nav mainījies saknē, būtībā, jeb, kā sacīts P. Stučkas dzīvesstāsta virsrakstā: “Es biju, esmu, būšu drīz”. Varētu arī citēt K. Ulmaņa vārdus: “Es palieku savā vietā, jūs paliekat savās.” Uz to lai atbildam ar citu Ulmaņa izteicienu: “Uz neatgriešanos!” Šo neatgriešanos varam panākt, ne jau demontējot elku tēlus, – viņi kļūs nekaitīgas laikmeta liecības, ja visi un katrs būsīm pārvarējuši komunistisko un katra cita veida totalitārismu sevī un sabiedrībā.*

*Lai šī konference ir piemiņa tiem, kas nepārnāca, tiem, kas nepiedzima, tiem, kas nepaguva brīvi attīstīt savas spējas. Lai tā ir piemiņa un brīdinājums, lai tā ir totalitārisma atklāšana un nosodījums.”*⁵¹

Konference tika organizēta sakarā ar 1941. gada 14. jūnija deportāciju 50 gadu atceri, tās iniciatore bija zinātniskā asociācija “Latvija un latvieši pasaulē” (dibināta 1989. gada pavasarī, man bija gods būt tās priekšsēdētājam no dibināšanas brīža līdz pat tās darbības faktiskajai apsīkšanai 1995. gadā),⁵² bet rīkošanas praktisko pusi uzņēmās Latvijas vēstures institūts, un tās materiāli iznāca Irēnes Šneideres redakcijā.⁵³ Arī galvenie referenti nāca no Latvijas vēstures institūta: I. Ronis, I. Šneidere, A. Bambals, T. Vilciņš, I. Bērziņa, D. Bleiere; citi runātāji bija U. Ģermanis, H. Strods u.c. Būtībā tā bija LVI “jaunā kursa” pirmā īsti drosmīgā demonstrēšana, turklāt neilgi pirms augusta puča, kad valsts liktenis patiešām vēl nebija izšķīries un, kā to uzsvēru ievadrunā, gaisā virmoja dīvainas noskaņas un bažas.

Konferences rezolūcija, kas deputāta un jurista R. Apsīša lasījumā plkst. 18 tiešā translācijā pa radio izskanēja visā Latvijā, bija pamats LR Augstākās padomes 1991. gada 23. augusta lēmumam, ar kuru LKP

tika atzīta par antikonstitucionālu un tās darbība Latvijas teritorijā tika apturēta. Konference ar plašo rezonansi sabiedrībā satracināja komunistiskās aprindas un tika ļoti indīgi komentēta to raidstacijas “Sodružestvo” vairākās pārraidēs, uzbrūkot arī man personiski, kas augusta puča dienās lika man justies reāli apdraudētam.

Kā jau sacīts, institūts iesaistījās K. Ulmaņa un citu valstsvīru likteņu noskaidrošanā un aizsāka milzu darbu represēto Latvijas pilsoņu likteņu noskaidrošanā, kas vainagojās ar krājuma “No NKVD līdz KGB” (Rīga, 1999) klajā laišanu (R. Vīksne, K. Kangeris u.c.).⁵⁴ Pēc institūta ierosmes 1994. gadā tika izveidota komisija represēto Latvijas valstsvīru un sabiedrisko darbinieku likteņa noskaidrošanai, kas darbību gan neizvērsa. Vienīgi K. Ulmaņa piemiņas konferenču rīkošana institūtā kļuva tradicionāla, tās vēlāk organizēja direktora A. Caunes vadībā (1997, 2002), izdodot saturīgus un, manuprāt, visai objektīvus rakstu krājumus par šo tēmu.⁵⁵

Tālaika institūta noskaņas un vibrācijas skaidri izklāstītas Jāņa Graudoņa 80 gadu jubilejas intervijā.⁵⁶

Būtībā nākamā Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa ienākšana Latvijas politikā cieši saistīta ar K. Ulmaņa piemiņas fondu un tātad netieši ar Vēstures institūtu (pēc G. Ulmaņa ievēlēšanas par Valsts prezidentu I. Ronis neilgu laiku bija K. Ulmaņa fonda valdes priekšsēdētājs, ap 1998. gadu fonds pārstāja darboties). 1993. gada vasarā dzima ierosinājums un institūta Domes vēstule Valsts prezidentam G. Ulmanim – piešķirt LVI nacionālā vēstures institūta statusu (līdzīgi Vēstures un Mākslas muzejiem un Botāniskajam dārzam). Šis ierosinājums tomēr bija nereālistisks, jo Latvijas Republikā ne jau Valsts prezidents izšķir šādas lietas. 1993. gada nogalē pēc I. Roņa ierosinājuma LVI Dome un LU Senāts nobalsoja par institūta iekļaušanu LU sastāvā. I. Ronis bija cerējis, ka viņu ievēlēs par LU fakultātes Latvijas vēstures katedras vadītāju un institūts *in corpore* izpildīs šīs katedras funkcijas, taču ne viena, ne otra cerība nepiepildījās. 1993. gada augustā I. Ronis devās zinātniskā komandējumā uz ASV, atgriezās 1994. gada pavasarī, bet tas jau ir pavisam cits stāsts.

Te vietā tomēr būtu atgādināt Gunta Ulmaņa iniciatīvu, ar ko viņš nāca klajā jau 1998. gada rudenī, īsi pirms savas prezidentūras laika nobeiguma, proti, oficiālas Latvijas Vēsturnieku komisijas dibināšana Valsts prezidenta protektorātā, lai skaidrotu Latvijas 20. gs. sarežģītās un dramatiskās norises. Par šādas komisijas mērķiem, personālsastāvu un darbību ar mani kā tālaika LZA prezidentu G. Ulmaņa uzdevumā apspriedās prezidenta padomnieks A. Gūtmanis – iezīmējām tās kontūras. Par komisijas priekšsēdētāju ieteicu toreizējo Latvijas vēstures institūta direktoru akadēmiķi A. Cauni, kurš izveidoja komisiju un 10 gadus sekmīgi vadīja tās darbību. Komisijas paveiktā reāls apliecinājums ir tās daudzie vērtīgie darbu krājumi, organizētās

konferences. Jāatzīst, ka komisijas pastāvēšana stimulēja arī vairākas nozīmīgas Latvijas vēstures institūta darbības jomas. Komisijā tika iekļauti arī LU Vēstures un filozofijas fakultātes vadošie profesori, Okupācijas muzeja, citu muzeju un arhīvu pētnieki, kā arī daudzi ārzemju vēsturnieki, un tā kļuva par nozīmīgu faktoru Latvijas vēstures pētniecībā. Komisijas darbība pašreiz turpinās akadēmiķa Ineša Feldmaņa vadībā.

Vēl tikai nedaudz par Jāņa Zuša prēmiju (vārdbalvu), kuru iedibināja Latvijas PSR ZA 1967. gadā, lai atzīmētu labāko darbu vēstures zinātņu jomā. Prēmija 1970.–1988. gadā piešķirta 11 vēsturniekiem: A. Mieriņai, M. Svarānei, I. Apinei, Ē. Žagaram, M. Kozinam, M. Duhanovam, A. Bironam un M. Bīroni, L. Jefremovai, V. Samsonam un kā pēdējam – akadēmiķim A. Drīzulim. 1992. gadā šī prēmija tika atcelta, sāka domāt, ar ko to aizstāt. Pēctecības vārdā 1994. gadā LZA Senāts formāli vienojās iedibināt Arveda Švābes balvu, taču reāli nespēja piešķirt to līdzekļu trūkuma dēļ.

LZA Senāta lēmumā sacīts, ka LZA balvu fondu veido LZA naudas līdzekļi un atbalstītāju ziedojumi. Kā atbalstītāju trimdā atrada Indianapolisas Universitātes emeritēto tautsaimniecības profesoru Jāni Labsvīru (1907–2002), Kārļa Baloža skolnieku un Kārļa Ulmaņa režīma Latvijas Sabiedrisko lietu ministrijas darbinieku.⁵⁷ Vispirms viņš subsidēja Kārļa Baloža balvu tautsaimniecības zinātnē (pirmais to saņēma prof. N. Balabkins 1993. gadā), bet kādus gadus vēlāk piekrita – pēc mūsu ierosinājuma – kopā ar Zviedrijas Latviešu akadēmisko organizāciju (M. Zalcmani) subsidēt Arveda Švābes balvu. Nevarējām isti vienoties par pirmo kandidātu. J. Labsvīrs rosināja šo balvu piešķirt I. Ronim par grāmatu “Kārlis Ulmanis cietumā un trimdā” un man par grāmatu “Trešā atmoda”. Galu galā LZA Senāts tomēr piešķīra A. Švābes balvu 1996. gada sākumā A. Švābes tiešam skolniekam *Dr. h.c.* Teodoram Zeidam (*post mortem*). Pret to J. Labsvīrs neiebilda, taču vienlaikus piešķīra pats savas, tā sakot, “alternatīvas Švābes balvas”, atsūtot pa 500 dolāriem gan I. Ronim, gan man. Vēlāk A. Švābes balvu saņēma arī Jānis Bērziņš (1998), Indriķis Šterns (2000), Irēne Šneidere (2003), Anna Zariņa (2007). Aizejot mūžībā, J. Labsvīrs, pārliecināts ulmanietis, novēlēja paprāvu summu LZA Kārļa Ulmaņa balvas tradīcijas aizsākšanai, ko LZA (pēc zināmām iebildēm) 2003. gadā arī iedibināja, paredzot piešķirt šo balvu gan tautsaimniekiem, gan vēsturniekiem, to skaitā Valdim Bērziņam (2004), Arturam Borukam (2006), Andrim Caunem (2008).

Tādā kārtā divu pirmskara Latvijas vēstures institūta izcilu personību – goda biedra K. Ulmaņa un vicedirektora A. Švābes piemiņa ir tikusi iemūžināta balvās par izcilu veikumu Latvijas vēstures izpētē. Arī šādā veidā institūta liktenī izpaužas pēctecība, nepārtrauktība.

LU Latvijas vēstures institūtam bijis jācīnās par savas identitātes

saglabāšanu arī vēlāk (2004.–2005. gadā), kas atspoguļojas vairākos rakstos un iesniegumos.⁵⁸ Šī identitāte līdz šim sekmīgi aizstāvēta, un institūts ir sagaidījis savu 75. gadskārtu kā juridiski neatkarīga institūcija, kas sekmīgi izvērs pētniecību vairākos virzienos.

Pateicos Jānim Bērziņam, Ivaram Ločmelim, Dzintrai Cēberei un Rūtai Skudrai par dažu faktu precizēšanu pēc pašu atmiņām vai LZA dokumentāliem avotiem.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ *Zeids T.* Latvijas vēstures institūta nozīme Latvijas vēstures zinātnes attīstībā // *LZA Vēstis*. – 1990. – Nr. 2. – 61.–65. lpp.
- ² *Graudonis J.* Mūsu žurnāls 1937.–1940. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVIŽ). – 1992. – Nr. 3. – 5.–8. lpp.; *Graudonis J.* Latvijas vēstures institūts šodien // LVIŽ. – 1994. – Nr. 4. – 5.–8. lpp.
- ³ *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // LVIŽ. – 1995. – Nr. 4. – 20.–37. lpp.
- ⁴ *Caune A.* (“Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla” galvenais redaktors) Ievads // “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls”. Rakstu rādītājs. 1937.–1940. gads, 1991.–2000. gads. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. – 5.–7. lpp.
- ⁵ *Zemītis G.* Nacionālā identitāte un valstiskums Latvijas vēsturē (sakarā ar Latvijas vēstures institūta 75. gadadienu) // *Zinātnes Vēstnesis*. – 2011. – 9. maijs, Nr. 6 (417); 23. maijs, Nr. 7 (418).
- ⁶ Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Aleksandrs Drīzulis. Biobibliogrāfiskais rādītājs. – Rīga: Zinātne, 1980. – 129 lpp.; A. Drīzuļa personas lieta. LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 4317. l.

A. Drīzulis arī 1988.–1991. gadā, kā toreiz runāja, “neatkāpās no principiem”, taču atšķirībā no V. Karaļuna aizstāvēja akadēmiskā, neagresīvā stilā Latvijas vēstures koncepciju tādu, kā viņš to saprata. Diskusijās šajā laikā viņš izteicās pret šaļinismu, pret režīma represijām, atzina Molotova–Ribentropa pakta noziedzīgo raksturu, taču nesaiņīja šo paktu ar 1940. gada notikumiem Latvijā, ko joprojām traktēja kā “sociālistisko revolūciju”. Jau 1988. gada 9. jūnijā viņš pats atkāpās no Latvijas PSR ZA viceprezidenta amata, vēl 2 gadus palika ZA Prezidija loceklis – ZA prezidenta padomnieks, politikā aktīvi neiesaistījās (tāpat kā B. Puriņš), jutās vilies, taču LTF kursu uz Latvijas neatkarību neakceptēja. Viņa tēvs, kā zināms, 1937. gada Staļina represijas gāja bojā, taču dēls turpināja ticēt komunisma ideāliem.

Interesanti atsaukties uz trimdas vēsturnieka un politiķa Ulda Ģērmaņa trāpīgo vērtējumu: “Kad Ulmaņa valdība kapitulēja Maskavas ultimāta priekšā un iesākās Latvijas sovjetizācija, Aleksandram Drīzulim bija divdesmit gadu, viņš dzīvoja satraukumā un Staļina terora ēnā, un viņam nebija sakara ar notikumiem Latvijā. Viņam nebija nemaz iespējams kļūt par “Latvijas un latviešu tautas nodevēju”” (*Ģermanis U.* Zili stikli, zaļi ledi. Rīgas piezīmes. – Stokholma; Rīga: Memento/Zinātne, 1995. – 206 lpp.). Starp citu, šajā 1968. gadā uzrakstītajā grāmatā par Rīgas un Vēstures institūta apmeklējumu 1966. gada rudenī U. Ģermanis raksturoja toreizējo direktoru – neapšaubāmi, savu principiālu idejisko pretinieku – objektīvi un samērā pozitīvi. Šo raksturojumu viņš visumā apstiprināja arī mūsu

1995. gada sarunās (kaut arī tad bija jau stipri kritiskāks pret Drīzuli). Viņaprāt, Drīzulis bija dzimis un uzaudzis Padomju Krievijā un nejutās saistīts ar “pilsonisko Latviju”, līdz ar to varēja būt Latvijas “pilsoniskā valstiskuma” pretinieks.

Mums ar A. Drīzuli bija labas koleģiālas attiecības (varbūt atskaitot 1987.–1991. gadu, kad viņš bija vilies par manu nostāju un arī par to, ka 1987. gada septembrī nebiju braucis uz Maskavu Oktobra revolūcijas 70 gadu jubilejas sarīkojumu ietvaros oficiālās Latvijas PSR delegācijas sastāvā, kaut biju delegācijā ietverts). Vēl lielākas domstarpības mums radās par ZA nosaukuma maiņu, akadēmijas jauno koncepciju u.tml. Taču, kad kļuva par ZA viceprezidentu un vēlāk prezidentu, iespēju robežās sniezdām Drīzulim atbalstu, un es nešaubīdamies pievienoju savu parakstu tiem labajiem vārdiem, kuri par A. Drīzuli tika sacīti viņa nekroloģā.

A. Drīzuļa cilvēcisko īpašību raksturošanai gribu vēl minēt šādu epizodi: 1981. gadā atklājām piemiņas plāksni izcilajam latviešu ķīmiķim Gustavam Vanagam pie mājas A. Čaka (toreiz Suvorova) ielā 83, kur viņš bija dzīvojis. OSI organizētajā atklāšanas ceremonijā mazliet negaidīti ieradās arī A. Drīzulis, toreizējais ZA viceprezidents. Runāt oficiāli viņš atsacījās, taču teica, ka gribot būt klāt. Izrādās, ka 1945. gadā, pārceldamies uz Rīgu, ar māti saņēmuši bijušo G. Vanaga dzīvokli, kurš pats 1944. gadā bija devies uz Vāciju (Dancīgu). Kad Vanags 1945. gada rudenī atgriezās, Drīzulis bez vārda runas atbrīvoja dzīvokli iepriekšējam iemītniekam, un tur bija saglabāta visa Vanaga mantība, ieskaitot viņa bibliotēku, zinātniskos rakstus un ļoti vērtīgās dienasgrāmatas. Maz būs bijuši padomju funkcionāri, kas rīkotos līdzīgi!

Nav brīnums, ka 1996. gadā – institūta 60 gadu jubilejā Latvijas vēstures institūts sveica akadēmiķi A. Drīzuli dedzīgiem aplausiem, kaut arī pat viņa klātbūtne dažiem šķita neērta. A. Drīzulis man sacīja, ka šo attieksmi viņš uzskatot par savu “reabilitāciju” pēc Latvijas neatkarības atgūšanas.

⁷ Latvijas vēstures institūta 75 gadu jubilejas lasījumu laikā 2011. gada 12. maijā Ēriks Žagars man pastāstīja, ka direktors V. Karaļuns bijis liels “cenzors”, kas nežēlīgi svītrojis ārā, viņaprāt, ideoloģiski nepieņemamus formulējumus: arī viņam, Žagaram, “zilās grāmatas” manuskriptā, bijušas rindkopas par 1941. gada nepamatotām represijām, kuras pašrocīgi izsvītrojis Karaļuns.

Arī man nācies pieredzēt V. Karaļuna iejaukšanos. 1961. gadā pēc viņa “Zvaigznes” redkolēģijas sēdē izsacītā lūguma uzrakstīju “Pārdomas par krievu valodas nozīmi latviešu kultūrai”, kur pozitīvi atsaucos par I. Ērenburga tolaik publicējamo romānu “Люди, годы, жизнь” un citiem Krievijā izdotajiem “atkušņa posma” darbiem un ieteicu latviešiem tos lasīt. Pa tam Karaļuns bija pārcelts no “Zvaigznes” redaktora par žurnāla “Padomju Latvijas Komunisti” atbildīgo redaktoru, kur arī publicēja manu opusu (1961, Nr. 10), gan ar citu tekstu un Karaļuna patvaļīgi iestarpinātajiem J. Sudrabkalna lišķīgajiem krievu cildinājumiem, par ko “Amerikas balss” mani pelnīti gānīja kā “jaunpienākušu skribentu no latviešu vidus”. Patiesības labad gan man jāpiebilst, ka Karaļuns ļāva T. Vilciņam publicēt “Latvijas PSR ZA Vēstis” (gan tikai 1986. gadā) labvēlīgu recenziju par manu grāmatu “Etīdes par Latvijas zinātņu pagātnei” (Rīga: Zinātne, 1982),

kuras iznākšana bija drausmīgi saniknojusi kādreizējo Latvijas PSR ZA prezidentu (līdz 1984) A. Mālmeisteru.

Vai V. Karaļuns pats tieši piedalījies masu represijās 1941.–1949. gadā, grūti apgalvojams. Viņa personas lietā rodamajā autobiogrāfijā sacīts, ka 1941. gada jūnijā viņš Ilūkstes apriņķī nodarbojies ar zirgu un vezumu rekvizēšanu kara vajadzībām, bet 1944.–1947. gadā iesaistījies “ciņā pret buržuāziski nacionālistisko bandītismu”, viņa tēvs esot ticis bandītu sašauts. 1947.–1950. gadā bijis Ogres rajona avīzes “Padomju Ceļš” redaktors, pēc tam neklātienē beidzis Maskavā PSKP CK augstāko partijas skolu. (V. Karaļuna personas lieta. LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 4122. l.)

Par Karaļuna pretrunīgo personību kolorītas liecības rodamas J. Graudoņa sarunā ar J. Stradiņu un I. Roni (1993. g.), kur lasāms: “Nekādā lielā sajūsmā par jauno priekšniecību nebijām, protestējām, apelējām pat pie vadošajām CK personām. Kā to pierādīja atmodas gads, nebijām vilušies, un var teikt – tā kā J. Dzintars stāvēja ārpus konkurences – V. Karaļuns bija viens no pēdējiem Latvijas vēsturniekiem, kas centās attaisnot un pat aizstāvēt komunistisko genocīdu pret latviešu tautu. Neaizmirstama ir V. Karaļuna pēdējā vadītā zinātniskās padomes sēde 1988. gada vasarā – ar atklātiem draudiem tautas atmodai un tās ideāliem [...] Savu darbību institūtā V. Karaļuns negribēja sākt ar “tīrīšanām” – īpaši tik tālu no “attīstītā sociālisma” stāvošā jomā kā arheoloģija, un tāpēc viss palika pa vecam. Šo soli Karaļuns bija pareizi aprēķinājis – radot sev zināmu liberāla imidžu, it īpaši ticot padomju sistēmas mūžīgumam. Toties 1988. gadā viņš bija gatavs “tīrīt” ne tikai institūta mērogā.” (Sk.: Arheologam Jānim Graudonim – 80. LZA īsteno locekļu Jāņa Stradiņa un Induļa Roņa saruna ar jubilāru // LVIŽ. – 1993. – Nr. 3. – 191., 192. lpp.)

⁸ LZA arhīvs, 1. f., 1. apr., 2093. l., 142. lp.; 2167. l., 112. lp.

⁹ Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. A. Drīzuļa redakcijā. Divos sējumos. – Rīga: Zinātne, 1986. – 1. sēj. – 400 lpp.; 2. sēj. – 552 lpp.

¹⁰ *Ģermanis U.* Ceļā uz Latviju. Raksti par mūsu vēsturi. – Stokholma, 1990. – 188. lpp.

¹¹ LKP CK sekretāra A. Gorbunova runa LPSR ZA kopsapulces sesijā // Latvijas PSR ZA Vēstis. – 1987. – Nr. 8. – 28.–31. lpp.

¹² *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības. – Rīga: Zinātne, 1998. – 711 lpp.

¹³ *Drīzulis A.* Ar atjaunotnes ideoloģiju! // Literatūra un Māksla. – 1988. – 13. maijs.

¹⁴ *Drīzulis A.* Vēsturei pārtaisīt nav iespējams // Literatūra un Māksla. – 1988. – 10. jūn.

¹⁵ *Daugmalis V.* Patiesība, šis ir tavs laiks! // Literatūra un Māksla. – 1988. – 23. jūl.

¹⁶ *Priedītis I., Krūmiņš V., Stradiņš J.* Jau šoruden (aicinājums izvērst diskusiju par nenoskaidrotiem Latvijas vēstures jautājumiem) // Padomju Jaunatne. – 1988. – 17. aug.

¹⁷ Latvijas Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Jānis Stradiņš. Biobibliogrāfija. – Rīga: Zinātne, 1993. – 303 lpp.; Latvijas Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Jānis Stradiņš. Biobibliogrāfija II (1993. gada izdevuma turpinājums un papildinājumi). – Rīga: Zinātne, 2004. – 463 lpp.

- ¹⁸ *Stradiņš J., Liepiņš E.* (sast.) Fizikāli organiskā ķīmija Organiskās sintēzes institūtā. Laboratorijas pusgadsimta ceļš (1961–2011). – Rīga: Zinātne, 2011. – 407 + 24 lpp.
- ¹⁹ Radošo savienību plēnums. 1. un 2. jūnijs (ar J. Petera priekšvārdu un J. Stradiņa pēcvārdu). – Rīga: Jumava, 2010. – 327 lpp. Grāmatā ietvertas “Literatūrā un Mākslā” publicētās runu stenogrammas, taču tajā trūkst plēnuma dalībnieku vēstules M. Gorbačovam (PSKP XIX Vissavienības partijas konferencei), kas publicēta “Cīņā” 1988. gada 11. jūnijā.
- ²⁰ *Stradiņš J.* Trešā tautas atmoda un tās loma Latvijas neatkarības atjaunošanā // Latvijas valstiskumam 90. Latvijas valsts neatkarība: ideja un realizācija. Starptautiska konference 2008, 13.–14. novembris, Rīga. J. Bērziņa u.c. redakcijā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2010. – 322.–340. lpp.
- ²¹ *Stradiņš J.* Latvijas zinātne pārbūves ceļā (Runa Salaspils zinātnisko iestāžu un pieaicināto zinātnieku sanāksmē 1988. g. 22. jūnijā) // *Stradiņš J.* Trešā atmoda. Raksti un runas 1988.–1990. gadā Latvijā un par Latviju. – Rīga: Zinātne, 1992. – 345.–354. lpp. Runa atreferēta un sanāksmes lēmums publicēts laikrakstā “Padomju Jaunatne” 1988. gada 30. jūnijā. Salaspils sanāksme ievadīja Latvijas Zinātnieku savienības dibināšanas priekšdarbus.
- ²² *Stradiņš J.* Zinātne un sabiedrība Latvijā. Ievadruna LZS dibināšanas kongresā (1988. g. 27. nov.) // *Cīņa*. – 1988. – 29. nov.
- ²³ Zinātniskā asociācija “Latvija un latvieši pasaulē” (dibināšanas konferences materiāli un darbības pamatmeti pirmajā gadā). – Rīga, 1990. – 35 lpp.
- ²⁴ *Каралюн В. Ю.* Историческая наука на пути перестройки // *Известия АН Латв. ССР*. – 1988. – № 9. – С. 3–10.
- ²⁵ Turpat. – 8. lpp.
- ²⁶ Turpat. – 10. lpp.
- ²⁷ Vincents Karaļuns [oficiālo personu nekrologs; 22 paraksti] // Latvijas PSR ZA Vēstis. – 1988. – Nr. 9. – 126. lpp.
- ²⁸ *Vaivads J.* Strādāt kopā ar sabiedrību un tās labā // Latvijas PSR ZA Vēstis. – 1988. – Nr. 9. – 129.–132. lpp. Atreferēta Salaspils zinātnieku sanāksmes gaita un arī J. Stradiņa referāts.
- ²⁹ Piem.: *Stradiņš J.* Grūtais ceļš uz Latvijas personālo Zinātņu akadēmiju // LZA Vēstis. – 1990. – Nr. 12. – 131.–134. lpp.; *Stradiņš J.* Latvijas ZA izcelsmes un statuss – šodien un rīt // LZA Vēstis. – 1991. – Nr. 5. – 7.–18. lpp.
- ³⁰ Latvijas Zinātņu akadēmijas Harta // Zinātnes Vēstnesis. – 1996. – Nr. 19; LR Saeimas sēdes 23. janv. stenogramma // Latvijas Vēstnesis. – 1997. – 29. janv.
- ³¹ *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija .. – 616.–624. lpp.
- ³² *Greitjāne R., Bērziņš J.* Vēsturniekam Indulim Ronim – 50 // LVIŽ. – 1993. – Nr. 2. – 199., 200. lpp. Kopš 1996. gada 1. Ronis LVI un ZA darbā nepiedalījās, bet 2010. gada 18. novembrī un atkārtoti 2011. gada 6. janvārī atsacījās no ZA īstenā locekļa nosaukuma un lūdza viņu svītrot no LZA sarakstiem. 2011. gada 7. aprīļa LZA pilnsapulce šo I. Roņa iesniegumu pieņēma zināšanai. I. Roņa personas lieta atrodas LZA personāldaļā.
- ³³ *Ronis I.* Latviešu buržuāzijas politika 1907.–1914. gadā. – Rīga: Zinātne, 1978. – 239 lpp.
- ³⁴ *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // LVIŽ. – 1995. – Nr. 4. – 20.–37. lpp.
- ³⁵ Šīs zinātņu vēstures tēmas ietvaros T. Vilciņš izpētīja zinātnes stāvokli Latvijā 1919.–1940. gadā, R. Viksne – RLB Zinību komisijas darbību (viņa

- drīz pārgāja strādāt pie citas tēmas), J. Stradiņš (kopā ar Dz. Cēberi) – Latvijas ZA ģenēzi un kopsakarus ar iepriekš pastāvējušām institūcijām. Darbu rezultātā tapušas J. Stradiņa grāmatas “Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības” (1998), “Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā” (2009) un ļoti liels skaits zinātnisku publikāciju Latvijas un ārzemju izdevumos.
- ³⁶ *Straube G.* Edgara Andersona piemiņas konference // *LZA Vēstis*. – 1991. – Nr. 8. – 140. lpp.
- ³⁷ *Stradiņš J.* Edgars Andersons un Latvijas vēstures rakstīšana // *LZA Vēstis*. – 1991. – Nr. 8. – 58. lpp.
- ³⁸ Turpat. – 59. lpp.
- ³⁹ Turpat. – 59., 60. lpp.
- ⁴⁰ *Pāvulāns V.* Vēsturniekam Teodoram Zeidam – 80. Skolotāja saruna ar skolnieku // *LVIŽ*. – 1993. – Nr. 1. – 198.–200. lpp. Šajā sarunā T. Zeids cildina 1936. gadā dibināto Latvijas vēstures institūtu par to, ka tas ķēries pie “tautas vēstures ar tautu kā vēstures subjektu”, tomēr “izteikti nacionālā virzienā”. Īpaši T. Zeids uzsver institūta pozitīvo lomu Latvijas vēstures avotu izdošanā.
- ⁴¹ Vēsturniekam Tālivaldim Vilciņam – 70. Jāņa Stradiņa saruna ar jubilāru // *LVIŽ*. – 1992. – Nr. 3. – 197.–203. lpp. (par LVI un LVIŽ atjaunošanu: 201.–203. lpp.).
- ⁴² *Stradiņš J.* Prezidents Kārlis Ulmanis un Latvija // *Stradiņš J.* Trešā atmoda .. – 82.–90. lpp.; pirmpublicējums ar nosaukumu “Prezidenta Kārļa Ulmaņa piemiņai” – *LZA Vēstis*. – 1990. – Nr. 12. – 116.–120. lpp. Tajā pašā žurnāla numurā aizsākta sensacionālo K. Ulmaņa izsūtījuma piezīmju publicēšana I. Roņa redakcijā.
- ⁴³ *Stradiņš J.* Prezidenta Kārļa Ulmaņa zinātnes politika (referāts K. Ulmaņa piemiņas konferencē Rīgā 1990. g. 21. decembrī) // *Zinātnes Vēstnesis*. – 1993. – Nr. 13. – 2., 3. lpp.
- ⁴⁴ Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: dokumenti un materiāli ar Induļa Roņa ievada eseju “Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš”. Sast. I. Ronis, A. Žvinklis. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1994. – 479 lpp. (Grāmata izdota ar trimdas latviešu, īpaši *Dr. h.c. J. Labsvīra* atbalstu.)
- ⁴⁵ LZA Prezidija protokoli. 1990. g. 5. dec. sēdes protokols. LZA arhīvs, 1. f., 2. apr., 761. l., 126. lp. “LZA Vēstis” informācija par šo sēdi nav sniegta.
- ⁴⁶ LZA arhīvs, 1. f., 2. apr., 761. l., 127. lpp. Vēstures institūta direktora 1990. g. 27. novembra iesniegums LZA Prezidijam.
- ⁴⁷ Latvijas Kompartijas darbības programma sabiedriski politiskās un ekonomiskās situācijas saasināšanās apstākļos Latvijā. PSKP CK Politbiroja locekļa, LKP CK pirmā sekretāra A. Rubika referāts [LKP 25. kongresā] // *Cīņa*. – 1990. – 4. dec.
- ⁴⁸ Latvijas Vēsture. – 1991. – Nr. 1. Redakcijas kolēģijas priekšvārdam seko prof. H. Stroda raksts “Latvijas vēstures zinātne (1945–1990)”, 3.–6. lpp., ar situācijas vērtējumu arī LZA Latvijas vēstures institūta organizatoriskā atjaunošanā.
- ⁴⁹ *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // *LVIŽ*. – 1995. – Nr. 4. – 36. lpp.
- ⁵⁰ *Stradiņš J.* Komunistiskais totalitārisms un latviešu tauta (ievadvārdi zinātniskās konferences atklāšanā) // *Komunistiskā totalitārisma un genocīda*

- prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli (1991. g. 13. jūnijā). I. Šneideres u.c. redakcijā. – Rīga: Zinātne, 1992. – 8.–14. lpp.
- ⁵¹ Turpat. – 14. lpp.
- ⁵² Zinātniskā asociācija “Latvija un latvieši pasaulē” (dibināšanas konferences materiāli un darbības pamatmeti pirmajā gadā). – Rīga, 1990. – 35 lpp.; Asociācija “Latvija un latvieši pasaulē” (1989. g. aprīlis – 1991. g. aprīlis). Sarunu apkopojā L. Kalinka // LZA Vēstis. – 1991. – Nr. 4. – 138.–140. lpp. Sk. arī: *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija .. – 381., 382. lpp.
- ⁵³ Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli (1991. g. 13. jūnijā). I. Šneideres u.c. redakcijā. – Rīga: Zinātne, 1992. – 177 + 2 lpp.
- ⁵⁴ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. R. Viksnes un K. Kangerā redakcijā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. – 975 lpp.
- ⁵⁵ Kārlim Ulmanim 120. A. Caunes u.c. redakcijā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1998. – 200 lpp.; Kārlim Ulmanim 125. A. Caunes u.c. redakcijā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 239 lpp.
- ⁵⁶ Arheologam Jānim Graudonim – 80. LZA īsteno locekļu J. Stradiņa un I. Roņa saruna ar jubilāru // LVIŽ. – 1993. – Nr. 3. – 189.–198. lpp.
- ⁵⁷ *Stradiņš J.* Profesora Dr. hist. h.c. Jāņa Labsvīra piemiņai // Kārlim Ulmanim 125. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 227.–236. lpp.
- ⁵⁸ *Ose I., Bērziņš J.* LU Latvijas vēstures institūta Zinātniskās domes iesniegums (J. Radzevičam, J. Stradiņam, M. Auziņam 2004. g. 12. martā par iespēju iekļauties LZA sastāvā kā juridiski neatkarīgai pētniecības institūcijai); *Stradiņš J., Caune A., Bērziņš J.* Varbūt nerotaļāties ar pētnieciskiem institūtiem? // Latvijas Vēstnesis. – 2004. – 6. apr., Nr. 54; *Ose I., Bērziņš J., Caune A.* LVI iesniegums atjaunot Latvijas valsts zinātniskā institūta statusu // LVIŽ. – 2005. – Nr. 2. – 187., 188. lpp.

Jānis Stradiņš

THE TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LATVIAN SSR TO THE INSTITUTE OF THE HISTORY OF LATVIA, 1988–1993 (the recollections of a contemporary)

Summary

The article is based upon the author's lecture given on 12 May 2011 at the conference dedicated to the 75th anniversary of the Institute of the History of Latvia of the University of Latvia. The article deals with the complicated process by which the Institute of History of the Academy

of Sciences of the Latvian SSR re-transformed itself into the Institute of the History of Latvia. The transformation that occurred during the years of the “Third Awakening” and the first period of restoration of Latvia’s independence is shown as a highly contradictory process.

The former directors of the Institute, namely academician Aleksandrs Drīzulis, Vincents Karaļuns and Indulis Ronis, are recalled, the most possible motives that determined their actions are presented and their cooperation with the leaders of the Academy of Sciences is described. A particular attention is given to the memorial conference of Prof. Edgars Andersons dedicated to historiography of Latvia (March 1990) and the conference on totalitarianism and genocide on 13 June 1991, which analyzed real facts of the history of Latvia. These two conferences are seen as key events in the evolution of the Institute. On 5 December 1990, the prewar name of the Institute was restored and the Presidium of the Latvian Academy of Sciences (LAS) acknowledged the continuity of the Institute.

The organization of Kārlis Ulmanis memorial foundation in June 1990 led to the first contacts with the future State president of Latvia Guntis Ulmanis and to important investigations of the fate of Kārlis Ulmanis and political repressions in Latvia during 1940–1953. These contacts with historians influenced the political career of Guntis Ulmanis.

The establishment of Arveds Švābe Prize by the Latvian Academy of Sciences, in 1992, instead of Jānis Zutis Prize, has been described, and the nominations for these prizes have been listed.

The article relies on personal recollections of the author, who was in these years actively involved in the described transformation processes, and enriched with the materials of the Archives of the LAS.

Iesniegts 08.07.2011.